

MERÉNYI OSZKÁR: BERZSENYI DÁNIEL

Bp. 1966. MTA Irodalomtörténeti Intézete — Akadémiai K. 4721. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 19.)

A Berzsenyi-filológia sokat köszönhet Merényi munkásságának: Költői műveinek első kritikai kiadását, Berzsenyi szövegeinek — annyi félreértés, belemagyarázás, átírás és javítás után — filológiai igényű helyreállításával; ismeretlen és kiadatlan levelek felkutatását és közlését, versei összövegének publikálását és magyarázatát; prózai műveinek gyűjteményét; egy szép és gondos, a lehetőségek szerint időrendet is adó újabb kiadást, nagyjelentőségű okiratok felfedezését és közlését, melyek közelebb viszik a Berzsenyi-problémát a valóban tudományos megoldáshoz. Különösen fontosak a költő pályájának első, legismeretlenebb korszakára vonatkozó felfedezései: iskolázásának története, a Sopronban szerzett műveltség feltérképezése, s nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy Merényi kutatómunkájának köszönjük a Niklára költözés pontos idejének meghatározását, ennek ismeretében áll előttünk most már világosabban nagy alkotói korszaka, két nagy ihletkörének: az ódainak és az elégikusnak összetartozása, sőt egyes versek keletkezésének ideje is.

Régebbi kutatások és újabb eredmények összegezését vártuk e monográfiától, azt, hogy a Berzsenyi életmű eddig tisztázott időrendjéhez szabja a pályaképet, hogy az egyes alkotásokról olyan magyarázatokat kapunk, melyekben a szerző nagyjelentőségű felfedezései új összefüggéseket világítanak meg. A monográfia felépítésének azonban más alapelve van: a „lírai hős” elméletének segítségével akar végigvezetni a költő munkásságán. A „lírai hős” elméletét 1954-ben publikálták a Lityeraťurnaja Gazetában, a marxista irodalomtudományban azonban nem sokáig éltek vele egyoldalú szubjektívizmusa és történetietlen alapjai miatt. Egy költő személyisége és érzései az egyéni világ zárt köréből — legyen az bármily nagy egyéniség és bármilyen nagy érzés — nem teremthet igazán nagy alkotást, még ha a valóságot mint a monográfia mondja — áttételesen tükrözi is. A nagy művészi alkotásokban nem pusztán az egyéniség lírai tükröképe hat ránk, hanem egy olyan érzelmvilág, hangulati atmoszféra,

sorsérvés, mely a költő egyéni világán keresztül egy tágabb közösségnek: kornak, nemzetnek és időbeli kötöttségével együtt is minden kor emberének szól. A „lírai hős” elméletébe ez a tágabb, általánosabb mondanivaló kevéssé fér bele, a választott költő egyéniségének, költői igazságainak, érzelmi-hangulati világának abszolutizálására csábít, s az egyetlen individuum által felmért valóság történelmi általánosítására. Megnehezíti ez az elmélet a formai megközelítést is, az érzéssel-gondolattal együtt születő, egyútható forma-élmény szerepének elemzését, mely lírikus pályáknál igen jelentős.

Berzsenyi megítélésénél mindkét kérdés döntő: melyik közösség életérzését, érzelmvilágát fejezte ki műveiben, kikhez szólt, kikre hatottak érzelmei és magas ideáljai? Döntő a költő forma-élménye is, a XVIII. század magyar irodalmának egyik legtudatosabb alkotója volt, aki költészetének három nagy ágát: az ódait, az elégikus s a tanító-episztola stílusát művészi éberséggel munkálta, annak formai lehetőségeit érzékeny műgondal építette, Horatius, Matthisson és Kazinczy művei a forma-élménnyel együtt ösztönözték eszmék és érzelmek új és sajátos megformálására. Mindez azonban — ha más megvilágításban és más jelentőséggel is — bekerül a monográfiába, s végül is szuverén joga a tudósnak, hogy milyen elv szerint építi fel anyagát. Leginkább azt sajnáljuk, hogy ez a tárgyalási mód mintegy háttérbe szorítja a szerző jelentős kutatásainak eredményeit, lemond a fejlődés bonyolult, egyenlőtlen útjának magyarázatáról s elméletének alapján egy eleve föltett felfelé haladó pályávet feltételez és keres a költő életművében. „Magasabb rendű lírai hős általában nem előzheti meg egy alsóbb rendűnek kifejlődését.” — írja. (55.) Ezt a visszaesések nélküli, folytonosan tökéletesedő fejlődést Berzsenyinnél igen nehéz igazolni: a hiányzó életrajzi adatokat és a biztos kronológiai rendet nem helyettesíti meggyőzően a premissza; nem a versek, melyeknek eredeti formájuk sem mindig ismeretes; nem a költő egyénisége, aki eleve romantikus alkat, érzelmvilága, kedélye,

mint nagy ellenfele — írta magáról — „hullámhegyből hullámvölgybe” hull. Az irodalomtörténet és a lélektan különben ritkán ismer ilyen töretlenül kibontakozó, mindig tökéletesedő fejlődést, s különösen a lírikus alkotóknál ritka. A továbbiakban — a személyes véleménykülönbségek helyett — legyen szabad a tárgyhoz illően a monográfia azon részéről szólni, ahol a „lírai hős” elméletének alapján alkotott pályakép a legproblematisabbnak tűnik.

Különösen kockázatos a költő pályája kezdetén fejlődésről beszélni, nemcsak azért, mert a versek keletkezési idejét nem ismerjük, hanem mert e korai költemények csoportjában egy többé-kevésbé egységes világkép fejeződik ki. Ez a világkép pedig maradéktalanul beleillik a korabeli konzervatív nemesi gondolkodás kereteibe, eszméivel, frazeológiájával, képeivel, költészeti-kifejezésbeli sablonjaival. A korai ódák egyes darabjainak elemzésénél, valamint az összefoglaló értékelésben azt olvassuk, hogy a költő „Nagyszerű álmokat sző a nemzet újjászületéséről, s emberfeletti hősökkel népesíti be költészetét.” (45); kiemeli a nemesi önelégültséggel szemben megnyilatkozó pesszimizmust, s megállapítja, hogy „abban is haladó jellegű ez az ifjúkori költészet, hogy bíráló értelmű is,” hogy a bennük megnyilatkozó nacionalista szellem szembenállt „akkor a bécsi reakció törekvéseivel” (46). Csakhogy ez a hős-ideál és ez a nacionalizmus nem a kor legjobb eszméinek jegyében fogalmazódik meg, bírálata (mint Berzsenyi írta 1811-ben Kazinczynak: „igen finom és alattomos szemrehányás”) nem az új emberideál kialakulását sürgeti vagy kívánja (mint a felvilágosodás költői e korban), inkább a múlt erényeinek eltűnésén, „korcsosulásán” kesereg. („Fegyverre termett szép deli ifjúság Kardforgatásban nem gyakoroltatik” *Magyarokhoz I.*) A harcos erény hirdetése konvencionális nemesi történelemszemlélettel párosul: a nemzet fénykorában „Rémülve nézett a világ ránk S nemzeteket tapodó erőnkre” (*Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*), Rákóczi, Thököly szabadságharcát történelmünk szegényeiként emlegeti. S mindehhez hangsúlyozott lojalitás is társul, Ferencnek „titusi” jelző jut, s „Trézia” uralmát mint új aranykort köszönti. Mindez a verselemzésekben is felmerült problémaként, de vitatható magyarázatokkal. Berzsenyi beilleszkedését a nemesi világképbe azzal magyarázza, hogy „korai következtetést von le a századfordulón bekövetkezett szélcsendből” s e beilleszkedésre indítják „életének idilli körülményei is (az ifjú házasember boldogsága). (111.) E felsorolt érvek azonban más szóval szűklátókörűséget jelentenek, olyan alkotói magatartást, mely legföljebb egy tájékozatlan és kezdő költő sajátja. Nem is beszélve arról, hogy a századforduló

szélcsendje a besúgók ideje volt, a cenzúra megszigorításának, a gazdasági és kulturális fejlődés elfojtásának korszaka, amikor a szellemi élet legjobbjai még börtönben vannak, vagy önkéntes száműzetésben élnek. Lényegében nem változtat a képen az sem, hogy e korai ódákban a tudományok tiszteletére szólító intés is elhangzik, hiszen a klasszicizmus poétikájának elvei szerint a művészet feladata az erkölcs és a tudomány igazságainak hirdetése; másrészt, különösen az egyetem Budára helyezése óta a magyar költészet egyik közhely-témája a tudományok dicsérete esetleg Mária Terézia ünneplésével együtt. (Ányos, Bartsai, sőt az egyetem professzora is irkál ilyen tárgyú köszöntő-verseket). Pesszimizmusának kialakulására — mint a monográfia írja (47., 90.) —, az 1790-es évek elején II. József németesítő törekvései már alig lehettek hatással, hiszen azokat részben hatálytalantították másrészt új, más kérdések jöttek helyébe; a Martinovics-mozgalom bukását inkább helyesléssel fogadhatta — bizonyítja kétségtelen lojalitása, a felvilágosodás tudatos ismeretének hiánya, a „vallástalanság rút szüleményei” elleni haragja. Pesszimizmusa itt még aligha több, mint a régi erények és a régi dicsőség pusztulása felett érzett bánat, tájékozódás hiányának, s nem egy magasrendű nemzetbírálatnak kifejezője. Vagyis nem ugyanaz a pesszimizmus ez, mint az elégiák korszakában, ahol a nyugtalanság: elégedetlenség valóban közösségi érdekű mondanivalót hordoz, egy nemzedék legjobbjainak életérzését fejezi ki az egyéni-érzelmi világ zárt keretein belül is. Úgy hisszük, hogy e versek értékelését is a „lírai hős” elmélete befolyásolta: egyéniséget, individuális különállást, sőt, a későbbi Berzsenyitől kölcsönvéve vonásokat, valami különleges, rendkívülit, jelentőset látatott ott, ahol egy pályakezdő költőnek konvencionális eszméi és tájékozatlansága fogalmazódott meg. Berzsenyi nagyságát épp az mutatja, hogy revidálni tudta nézeteit, akarta a jobbat, az újat, melynek legbeszédesebb tanúja a *Magyarokhoz* többszörös átdolgozása, s benne e szűkös nemesi szemlélet felváltása egy általánosabb érvényű, valóban nemzetet felrázó eszmével. Talán az sem véletlen, hogy a költő e korai ódák közül az Eszterházyhoz címzettet szerette legjobban („ez az én legszentebb ódám” — írta Kazinczynak), lévén ez a legáltalánosabb erkölcsi intelem, mindenfajta nemesi-harci dicsőség nosztalgikus propagálása nélkül.

Még kétesebb vállalkozás a korai szerelmi versek „fejlődését” vagy élményvilágát fejteni. E korban a költészeti normák és a korizálás tiltja a való élmények megéneklését, ami azt jelenti, hogy a költő — akinek természetesen vannak érzelmei — erős stilizálásra kényszerül (még Csokonai és Kisfaludy Sándor is!): ihletüket átforgalmazzák a rene-

szánsz és rokokó bevált sablonjai szerint; „érezni” pedig főként a korabeli német szentimentális dalköltészetből tanulnak. Így jelenik meg a versekben a kegyetlen-kegyes, a szelid ártatlansága, a pajkos és eleven lányka képe, tulajdonságait az erények kellék-tárából válogatják meglehetősen kevés fantáziával (szemérem, hűség, szelidség és természetesen, szépség); a költő pedig eped, síránkozik, sóhajt – valódi érzések helyett. Nem kívánjuk elvitatni a fiatal Berzsenyitől, hogy lehettek érzelmei, sőt, azt is elhisszük neki, hogy „hatalmas szerelmes” volt, – csak a versei olyanok, amilyenek pontosan megfelelnek a korizlésnek, különösebb egyéni színezet nélkül. A „Te-élmény idealizált változatát” (58) is hiába keressük a sablonok mögött. Megtudjuk a lánykáról, hogy „szelid vonásiban Szerelmek nyiladoznak”, hogy „szelid báránynak”, hogy olyan, „mint egy szűz róza”; a költőről pedig, hogy „hervad”, „lankad”, hogy „égre függesztett sírdogáló szemekkel” és reszkető kezekkel vágyik kedvese után, – megannyi közhely a korabeli költészetben, s bizony a versek sokkal kevesebbet mondanak, mint a hozzájuk fűzött szép kommentár. (Például a *Nacámhoz* címzett versről: „A szerelem kozmikus átszellemítése is sejteti a fejlődés új lehetőségeit: „A szerelem az istenség Jólétő lehellete, Boldog, akiben tisztán ég, S rokon lelket lelhet”. – 69.) Voltaképpen csak egyet tehetnénk: azt, hogy a konvencionális egész túlértékelése helyett inkább a részletekben keressünk az egyéni a személyest, a fejlődést sejtető jegyeket, a berzsenyies attitűdöket, a későbbi „energiás” nyelv első elemeit. Ezt tehetnénk, de még ezt is a legnagyobb óvatossággal, hiszen nem tudni, hogy pl. a „belém ezer tört neveltsz” féle kifejezésnek nem későbbi javításból származtak vajon? Berzsenyi pályája végéig kedvelte „együgyű” dalait, Kőlcseynek adott válaszában azt írta, hogy dalai és ódái között nincs különbség sem korukra, sem természetükre nézve. Merényi azonban a fejlődő „lírai hős” elmélete alapján elutasítja ezt a kronológiai következtetést: „jellemző a polgári irodalomtörténetírás formalisztikus álláspontjára, hogy ilyen lírai „alakot» képzelhetett a fenséges ódák hősei után, tehát az 1802 utáni időszakban Berzsenyi költészetében.” (64.) E tekintetben azonban sokkal meggyőzőbbnek tetszik például Horváth János véleménye, ki a költő többszörös nyilatkozatai alapján tételezte fel, hogy pályája kezdetén ódákat és szerelmi verseket egyaránt írogatott. De erről tanúskodnak a költemények is, hiszen mindkét körben a korizléshez alkalmazkodás természetes ösztöne jelentkezik, még ha tárgyuk különböző is. (Egyébként csaknem valamennyi nagy költőnk – Petőfi, Ady – a korszablon szerint kezdte írogatni verseit.)

Leginkább azonban azt sajnáljuk, hogy a szerző nem élt saját jelentős felfedezésének lehetőségeivel, s a Niklára költözés általa megállapított pontos évszámából levonható tanulságokat nem foglalta bele Berzsenyi legszebb és legjelentősebb verseinek, a nagy ódáknak és az elégiáknak taglalásába. Szeretünk volna olvasni a két ihletkőr összefüggéséről, rokonságáról, illetve eltérő vonásairól, s az összehasonlítás nyomán esetleg az egyes versek pontosabb kronológiai rendjéről is megtudni valamit. Helyette azonban verselemzéseket kapunk, melyek – lévén hasonló ihletű és tárgyú versekről szó – az egyenkénti elemzésben meglehetősen egyhangúvá válnak. A hőskeresés, emelkedettség, illetve a rezignáció és a bölcselkedő hajlam kimutatásán túl, szeretettel fogalmazott, de keveset mondó kis esszékké esnek szét. „Lírai hősről” kapunk lírai képet, a versekről pedig leíró-stiláris elemzést inkább, mint objektív irodalomtörténeti értékelést. Mindezek után az összefoglaló értékelés kissé túlzottnak hat: „Elégiával eltemeti a feudalizmus hazug ragyogását” (207). Berzsenyi korántsem így élte át válságos korszakát. Ami korélmény volt, az nála sokkal egyénibben jelentkezett – azért lett belőle nagy líra. A kiuttalanság válságát fejezi ki, a hősi ideálok ürességének, korszerűtlenségének érzését, a konvencionális elveken épülő életforma tartalmatlanságának egyéni élményét. S később, amikor valóban felelős tudatossággal fordul a közössiégi problémák felé, a kor alaprendenciáját (a polgári fejlődését) már nem tudja maradéktalanul elfogadni, lényeges törekvéseivel, izlésvilágával értetlenül áll szemben. Minderre bizonyíték a költő pályájának utolsó, reformkori szakasza, melynek értékelésével nehéz egyetértünk.

Nem Berzsenyi szándékában van a hiba most sem, azok nemesek, őszinték és nagyra törőek, de nem egyéni törekvéseit méri a kor igényeihez, hanem megfordítva: a kort akarja saját eszményeihez szabni. Egy-egy gondolat, eszme hat is rá és munkára ösztönzi, de ilyenkor is korrigál, „egyeztet”, s a maga eszméinek igazsága lesz számára a végső kritérium. Valóban hiba korábbi alkotások felett egy későbbi kor mércéjével ítélkezni, de az 1830 körül keletkezett művek megítélésénél nem tehetünk mást, mint hogy azokat a reformkori alkotók magatartásához, műveikhez hasonlítjuk, a legjobbakéhoz, – nem is mérhetjük Berzsenyit kevesebbel. A magányba zárkózás válságát, ideálok és a valóság különbözőségét, a régi eszmék tartalmatlanná válását, az új keresésének dilemmáját átéli a kor többi alkotója is, de épp ekkorra, a 30-as évek kezdetére már eldöntötték ezt a harcot, mégpedig épp fordítva, mint Berzsenyi. A kor korszerű magatartása a romantikus lesz: aki teljes egyéniségét, legjobb tudását,

akarátát a nagy cél maradéktalan szolgálatára rendeli s e legnagyobb cél a magyar romantikában a nemzeti felemelkedés szolgálata lesz, ahogy azt a kor feladatai kívánják. De hiszen Berzsenyi is nemzetét szolgálta — olvassuk a monográfiában —, csak hogy miként, milyen eszmékkel? „Az antik szépség visszaalmodása költőnkénel nem valami öncélú rajongás. A görög élet szépséges látványa elragadta Berzsenyi képzeletét, s új munkára is serkentette. Alkotó erejének tárgya azonban most már nem a költészet anyaga, hanem egy nemzet kultúrája, élete és felemelkedése.” — írja a *Harmonistikáról* (363–364.). De a nemzetnek ekkor nem antik álmok kellettek, s nem az esztétikai nevelés a kulturális élet főfeladata, nem az ideák világába emelkedés kora ez, hanem a munka, a közélet szolgálatának ideje, a valóság objektív felmérésének korszaka; erkölcsi ideáljuk sem az ideávilágban élő „harmóniás” egyéniség, hanem a nyugtalan, a kereső-vivódó ember, aki az erkölcsi célok evilági hasznában keresi életelvi végső igazságát. Az ifjú Bajza így jut el elvont és légius ideáljainak világából, szubtilis és jellegtelen lírai alkotások után az irodalmi élet harcainak közepébe épp ezekben az esztendőkbén; Vörösmarty is most éli pályája egyik nagy fordulatát, s a romantikus-szeretlen hősök után a boldogságra vágyó nyugtalan embert ábrázolja, aki álmoknak és ideáloknak valóra váltását, megőrzésének lehetőségeit keresi: írja a *Romot*, a *Csongor és Tündét*.

A *Harmonistika* különben esztétikai elveiben is korszerűtlen már: nem a klasszicizmus tökéletesség-ideáljának elméleti megalapozása és tanulságai az érdekesek és fontosak, hanem sokkal inkább az érzelmek, a fantázia szabadságának lehetőségei, az új formákat teremtő zseni jogai — e kérdéseket vitatják és bizonyítják elméleti írásaikban. Berzsenyi esztétikájának romanticizmusa a szerző szerint is főként annak jelentől, világtól való elfordulásában, a tökéletes múlt (a görög antikvitás) visszaohajtásában van. „Berzsenyi a magyar feudalizmus szürke, elmaradt és kiégett, eszmények nélküli rendjével szemben egy szépséges, tökéletes, magasrendű emberség ideáljainak hirdetésével lép fel. Egy a meglévőnél magasabb harmónia után sóvárgott, amelyben az embernek minden tehetsége, minden értéke szabadon fejlődik ki.” (392) A reformkor elején azonban ez az elvágyódás és otthontalanság már nem erény; az általános korhangulat is más, mint az elégiák írása idején, reménykedést, a jövőbe

vetett hitet fejeznek ki a legjobb alkotások. S minthogy Berzsenyi idegensége az új világban valóban tény, a „lírai hős” elmélete viszont fejlődést, tökéletesedést ír elő, a költő egyénisége és szubjektíven kétségteletlenül nemes törekvései abszolutizálódnak, s az értékelés nem a kor legjobb törekvéseinek mércéjével méri Berzsenyi műveit, hanem a művekkel a kort, melyet a költő legfeljebb egy-egy eszméjében és egyes törekvéseiben fogadott el.

A *mezei szorgalomról* írott tanulmányában sem csak a Széchenyitől vett gazdasági elvekről, a felvilágosodás továbbélt demokratikus-kulturális igényéről van szó, hanem a polgári életforma káráról, a városi élet „fertőjéről”, a nemzetiségek elfogult megítéléséről is. S hogy legbensőbb, lírikus énje idegennek érezte magát az új világban, mutatják utolsó korszakának versei. Berzsenyi nagyságát sokkal inkább bizonyítja az, hogy nem tagadta el maga előtt sem magányát, sem ideáljainak valóraélthetatlanságát, s e szubjektív öszinteség elismerése sokkal több és sokkal tanulságosabb, mint korszerűtlenné vált eszméinek és műveinek túlértékelése.

S most megint el kell mondanunk, amit minden Berzsenyiről szóló munka olvasása (vagy megírása) után szokás elmondani: a Berzsenyi probléma még nincs megoldva, s mindaddig aligha lesz, ameddig el nem készül a költő tudományos értékű életrajza, s ameddig az életrajz és még ismeretlen dokumentumok feltárásának alapján ki nem alakíthatunk egy legalább hozzávetőleges kronológiai rendet. A szerző kutatásai jelentősen közelebb vittek bennünket e célhoz, s monográfiájának is azok a legizgalmasabb részei, ahol a tudományos értékű tényekhez viszonyítva magyarázza meg egy-egy mű fontos összetevőit, jelentőségét. Példaként: a Teleki-ódában a felvilágosodás hatásának nyomai (234–236); Napóleon híre, a hazai sajtó kommentárjainak összefüggése Berzsenyi epigrammájával (274–278); érdekes Berzsenyi (a háborúban elpusztult s csak a szerző által ismert) könyvtárából például Platónműveinek jelölése, s e megjelölt részek összevetése a költő egyes műveivel, — szívesen olvastunk volna erről a Dukai Takács Judit-hoz címzett episztoła konkrét elemzésében is (244–245.). Úgy hisszük, hogy az ilyenféle elemzések segítenek leginkább a Berzsenyi-problémák megoldásában, s a szerző fáradhatatlan kutatásai, filológiai igényessége a további munkák ösztönzője lesz.

Mezei Márta